

КАУЗАТИВНІСТЬ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ, УСКЛАДНЕНОМУ ДІЄПРИКМЕТНИКОВИМ, ПРИКМЕТНИКОВИМ І СУБСТАНТИВНИМ ЗВОРОТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

У статті розглянуто засоби вираження каузативних відношень у простому реченні, ускладненому дієприкметниковим, прикметниковим і субстантивним зворотами, в сучасній українській мові. Каузативні конструкції охарактеризовано й покласифіковано за функційно-синтаксичними і семантико-синтаксичними критеріями.

Ключові слова: каузативність, каузативне відношення, каузативна конструкція, просте ускладнене речення, дієприкметниковий зворот, прикметниковий зворот, субстантивний зворот.

Каузативність як функційно-семантична категорія, що ґрунтується на властивості різнорівневих мовних одиниць виражати причиново-наслідкові відношення між реаліями об'єктивної дійсності та між судженнями, що представлені в мові, належить до кола тих актуальних і дискусійних проблем, які користуються посиленою увагою вітчизняних та зарубіжних мовознавців.

Над розв'язанням цієї проблеми у свій час такі українські вчені як Й. Ф. Андерш, О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко, Н. В. Гуйванюк, С. І. Дорошенко, А. П. Загнітко, М. Ф. Кобилянська, О. І. Леута, М. В. Мірченко, М. Я. Плющ, І. І. Слинко, М. І. Степаненко, В. Д. Шинкарук та ін. На матеріалі інших мов до проблеми каузативних відношень зверталися Ч. Філлмор, Дж. Лайонз, В. А. Белошапкова, Ю. Д. Апресян, А. Вежбицька, М. В. Всеволодова, Г. О. Золотова, С. Д. Кацнельсон, Т. А. Кільдибекова, Б. Комрі, Л. І. Куликов, В. П. Недеяков, Н. К. Онипенко, О. В. Падучева, Г. Г. Сильницький, Т. А. Яценко та ін.

Втім, багато окремих питань, що стосуються проблеми каузативності в українській мові, зокрема синтаксичні способи вираження каузативних відношень у структурі простого речення, не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі й досі залишаються актуальними.

У статті поставлено за мету систематизувати і проаналізувати способи вираження каузативних відношень на рівні синтаксису сучасної української мови, а саме в простому реченні, ускладненому дієприкметниковим, прикметниковим і субстантивним зворотами.

Каузативність може бути актуалізована в простому ускладненому реченні з дієприкметниковим зворотом або дієприкметником [4, 212; 10, 39]. Прикладом каузативної конструкції (далі КК) цього типу може бути таке речення: *Охляла та заклопотана, вона під час своїх коротких прогулянок не могла дати їм доброї одсічі...* (О. Ольжич). Таким конструкціям властива низка

ознак. Вираження антецедента КК припадає на дієприкметниковий компонент (згорнутий варіант), а представлення консеквента — на предикативний центр речення (розгорнутий варіант). Відношення каузації при цьому є немаркованим, імпліцитним. Причинова семантика впливає з позамовного смислу двох складових каузативної ситуації. Перевірити наявність каузативної семантики в дієприкметниковому звороті можна, розгорнувши його в підрядне речення причини або наслідку. Пор.: *Вона не могла дати їм доброї одсічі, бо вона була охляла та заклопотана. Вона була охляла та заклопотана, так що вона не могла дати їм доброї одсічі.* КК цього типу є переважно односуб'єктними. Суб'єктом каузувальної та каузованої ситуацій є одна особа (істота).

КК зі структурного погляду можна розподілити на: 1) ускладнені одиничним непоширеним дієприкметником; 2) ускладнені кількома одиничними непоширеними дієприкметниками; 3) ускладнені власне дієприкметникові звороти (поширеним дієприкметником із залежними словами).

За структурно-семантичною характеристикою КК можуть бути представлені:

1) **прихованим напівпредикативним компонентом** у формі невідокремленого дієприкметника. Додаткова пропозиція в таких КК закодована на найбільш глибокому семантичному рівні, оскільки функціонує у структурі КК, позбавлених формальних показників наявності такої пропозиції. Наприклад: *Здивована Марися Павлівна не могла одразу й відповісти* (О. Гончар). → *Марися Павлівна не могла одразу й відповісти, тому що була здивована. Синя блискавка сліпила очі, стомлений кінь спотикався, дорогою побігли струмки* (О. Донченко). — ...*кінь спотикався, бо був стомлений.*

2) **згорнутим напівпредикативним компонентом** у формі дієприкметника або дієприкметникового звороту. Наприклад: *Арсен на мить закам'янів, вражений почутим* (В. Малик). Такий компонент у реченні є відокремленим.

Якщо порівняти ці два підтипи КК, то другий є більш чітким і виразним. Пор.: *Всі кинулись, сполохані* (А. Головка); *Сполохані горобці та голуби вилітали з соломи та з стіжків ...* (І. Нечуй-Левицький).

Потенційну здатність дієприкметника реалізувати каузативні відношення дослідники вбачають у тому, що дієприкметникова форма дієслова взаємодіє з дієслівною формою основного предиката, стосовно якого передає каузовану ситуацію, актуалізовану предикатом. Таку функцію здатен виражати дієприкметник у формі доконаного виду минулого часу. Більшість зворотів із каузативним значенням мають саме таку форму дієприкметника. Наприклад: *Зачарований гнучкою жінкою й здивований з її підкресленого пустування з якимсь незграбно-важкуватим мужчиною, Саїд Алі стояв, немов уріс у землю* (І. Ле); *Земляки йшли сюди, приваблені чутками* (А. Кокотюха).

Лінгвісти звертають увагу на можливість поєднання каузативного та атрибутивного значень у межах однієї синтаксеми або лексеми [1, 31-33].

Атрибутивна каузативність може бути представлена синтаксично (у реченнях із відокремленим та невідокремленим прикметником, невідокремленим займенником, прикметниковим зворотом у функції означення) та лексично — на рівні словосполучення та речення з обмеженим колом лексичних одиниць (прикметників).

Синтаксичний тип передбачає наявність антецедента, вираженого означенням, а консеквент — суб'єктно-предикатною формою. Каузативне ускладнення цього підтипу ґрунтується на явищі *напівпредикативності*, яке є предметом обговорення у вітчизняному мовознавстві [6, 212-217; 11, 401].

Виділяють такі різновиди атрибутивних прикметникових каузативів:

1) **згорнутий напівпредикативний атрибутивний каузатив** — представлений відокремленими прикметниковими зворотами або одиничними відокремленими прикметниками. Наприклад: *За три години Кость Сотник, вірний дисципліні, тихенько розбуркав Коломійця* (А. Кокотюха); *Зрештою, може, він і подобався їй, але тепер, безпритульний, чим він міг її чуття зміцнити?* (В. Підмогильний); *... я, дурний, не збирав дублікати* (К. Чапек); *Андрій з хлопцями тягає галуззя; всі, виснажені і голодні, рухаються спроквола, мов дримаючи* (В. Барка);

2) **прихований напівпредикативний атрибутивний каузатив** — представлений невідокремленими прикметниками або займенниками. Наприклад: *Наївні люди дають волю своїм язикам і рукам і списують стоси паперу* (І. Багряний); *Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння* (І. Нечуй-Левицький); *Чесний хлопець не хотів потурати крадіжкам свого начальника* (Г. Гром); *Барон реготав, аж підстрибував: — Гух-гіх-гіх! Цієї води не нап'єшся! Бо то й не вода — ніщо!* (П. Загребельний); *Володькові така погода подобається* (У. Самчук); *Таким брусом косу добре не нагостриш, хіба що тільки вищербши* (О. Рилько)

Каузативність, виражена прикметниками та прикметниковими зворотами, є немаркованою, імпліцитною й впливає з ситуації позамовної дійсності, актуалізованої в повідомленні. А тому виокремлені різновиди атрибутивного каузатива мають певні відмінності: 1) каузативність першого різновиду заснована на семантико-синтаксичних відношеннях між означенням та предикативним центром речення завдяки смислового та інтонаційному виділенню прикметників та прикметникових зворотів; 2) каузативність другого різновиду є власне семантичною — вона виявляється тільки внаслідок логічної операції зі встановлення каузальної залежності. КК другого різновиду можуть трансформуватись у КК першого (посилення каузації) або навпаки (послаблення каузації). Пор.: *Наївні люди дають волю своїм язикам і рукам і списують стоси паперу.* ↔ *Люди, наївні, дають волю своїм язикам і рукам і списують стоси паперу.*

У реченні каузативне означення зазвичай стосується підмета речення, що позначає суб'єкт каузованої ситуації. Отже, КК зберігає односуб'єктну вісь (та сама особа або істота є суб'єктом і каузувальної, і каузованої ситуацій). Наприклад: *Мудра бабуся одразу збагнула, що сталося* (О. Іваненко). — *Бабуся була мудра* → *Бабуся збагнула.* У деяких випадках означення

стосується додатка в реченні, при цьому каузативна ситуація розвивається по різноsubj'єктній осі. Наприклад: *Його ноги грузли в м'яких грядках* (І. Нечуй-Левицький). — *Грядки були м'які* → *Ноги грузли*.

Лексичний тип атрибутивного каузатива представлений одиницями, у лексичне значення яких закладена сема каузативності з відтінком спричинення. На можливість прикметника лексично представляти каузативність вказують дослідники різних мов [8, 177-178; 9]. Так, Л. Райс зазначає, що в багатьох мовах прикметники, що позначають температуру, можуть також позначати температурні відчуття, які виникають внаслідок користування певним одягом. Наприклад, словосполучення *тепле пальто* може мати як каузативне прочитання (*пальто, яке дає, викликає відчуття теплоти*), так і некаузативне (власне атрибутивне) потрактування (*пальто, яке має відповідну температуру*) [цит. за 7, 244-245]. П. Х. Ноуелл-Сміт взагалі вважає елемент каузації за інтегральний елемент, який містить велика кількість прикметників [8, 177-178]. В українській мові каузативний потенціал виявляють прикметники переважно психоемоційної, ментальної або фізіологічної сфер: *веселий* (*веселий фільм — фільм, від якого весело*), *сумний* (*сумна історія — історія, від якої сумно*), *тривожний* (*тривожне мовчання — мовчання, яке викликає тривогу*), *цікавий* (*цікава книга — книга, від якої цікаво*), *безболісний* (*безболісна операція — операція, яка не викликає болю*) тощо.

Субстантивні звороти можуть виражати каузативні відношення, оскільки вони є засобом імплікації категорійної семантики як неявної, “прихованої” другорядної предикації [2, 189; 3, 25]. Каузативні відношення, які встановлюються між основним предикатом речення та другорядним предикатом, сконденсовано вираженням у звороті, є суто семантичними. Каузальна залежність між такими субстантивними зворотами та предикатом не дістає формального вираження, зате ускладнює речення синтагматично (інтонаційно, пунктуаційно).

Субстантивні звороти як каузативи мають низку особливостей, які можна проілюструвати на прикладі речення “*Справжній герой, Тарас не міг підкоритися ворогові*”. Каузативне відношення завжди розташоване вздовж одноsubj'єктної осі, тобто subj'єкти антецедента і консеквента збігаються: *Тарас був справжній герой* → *Тарас не міг підкоритися ворогові*. Каузувальна ситуація носить статичний характер, оскільки представляє певну якість, стан subj'єкта. Звідси впливає можливість розгортання субстантивного звороту в предикат із дієсловом-зв'язкою *бути*. Консеквент же може бути представлений предикатами різної семантики. Антецедент виражений переважно згорнуто — у формі субстантивного звороту, а консеквент розгорнуто (предикативним центром речення). Антецедент можна розгорнути, наприклад, у підрядне причини з іменним складеним присудком. Пор.: *Тарас не міг підкоритися ворогові, бо він був справжній герой*. Виникнення каузативної семантики може зумовлювати наявність у частині консеквента модального значення заперечення, можливості / неможливості, вимушеності тощо (*не міг*).

КК виражає семантику каузативності типу *ratio*. КК постає як логічний силогізм. КК найпевніше може бути трансформована в складнопідрядне

речення, в яких маркером обґрунтування є сполучник *оскільки*, або в речення з “я думаю”. Наприклад: **Я думаю**, Тарас тому не міг підкоритися ворогові, що він був справжній герой. Модель силогізму може бути такою: а) малий засновок — Тарас був справжній герой; б) великий засновок — *Справжні герої не можуть підкоритися ворогові*; в) висновок — Тарас не міг підкоритися ворогові.

Субстантивні вирази — прикладки виділяються інтонаційно та пунктуаційно. Такі прикладки можуть бути поширеними або непоширеними. Наприклад: *Він єдиний з усієї компанії кури*, і це драгувало лише Бурта, **колишнього запеклого куриця** (А. Кокотюха); *Медичка-більшовичка тим часом забрала від Білоцерковича пістолет і застрелила М. Сідорчака, який перед тим не хотів її — жінку — знищувати, хоча добре знав про її співпрацю з МДБ* (С. Павлюк).

Відношення спричинення може передавати відокремлена прикладка, яку вводить приєднувальний сполучник *як* [5, 222]. Наприклад: *...його, як кращого мисливця, громада найняла за десять червінців, аби він уполював паскудника* (А. Кокотюха). Хоча це і не завжди є правилом. Невідокремлена прикладка з *як* також може мати значення причини, проте воно буде більш імплікованим. Наприклад: *Жарти жартами, але ми як громадяни Росії не хочемо, аби довкола нас опинилося кілька трупів* (А. Кокотюха).

Вираження каузативних відношень характерне й для звертань, основна функція яких — апелятивна (звернення до адресата). Однак звертання може виступати як каузативно умотивоване, аргументоване. Наприклад: — *Ледащо, поприбирай у своїй кімнаті!* Звертання до адресата в такий спосіб обґрунтоване тим, що він (вона) не прибирає у своїй кімнаті.

Отже, каузативні відношення в структурі простого речення можна виразити за допомогою неспеціалізованих засобів, до яких належать дієприкметники, прикметники та субстантиви. Не маючи формальних показників каузативних відношень, вони виявляють їх лише у контекстуальному оточенні як імпліцитні (відносно чи абсолютно). Каузативне ускладнення напівпредикативного компонента, вираженого дієприкметниковими, прикметниковими та субстантивними зворотами, у реченні оформлено синтагматично як згорнутий каузатив. Каузативний компонент у формі одиничного прикметника, займенника, дієприкметника може не виділятися синтагматично (прихований каузатив). Атрибутивне й обставинно-атрибутивне ускладнення простого речення за допомогою прикметникових, дієприкметникових і субстантивних зворотів виражає каузативні значення “якість або стан суб’єкта як причина дії”. Каузативна семантика, закодована в прикметниковій лексиці психоемоційної, ментальної або фізіологічної сфер, може виявлятися у словосполученнях.

У подальших дослідженнях було б цікаво розглянути і систематизувати усі спеціалізовані та неспеціалізовані, експліцитні та імпліцитні способи вираження каузативності у простому ускладненому реченні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боброва Т. О. Причинные конструкции в ярусной синтаксической модели: На материале русского и английского языков : дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Боброва Татьяна Олеговна. — Ставрополь, 2006. — 204 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. — К. : Рад. школа, 1982. — 208 с.
3. Всеволодова М. В. Причинно-следственные отношения в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Т. А. Ященко. — М : Русский язык. — 1988. — 207 с.
4. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Галина Макарівна Гнатюк. — К. : Наук. думка, 1982. — 248 с.
5. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / Михайло Андрійович Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1984. — 255 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / Анатолій Панасович Загнітко. — Донецьк : ДонНУ, 2001. — 662 с.
7. МакКоли Дж. Д. О месте семантики в грамматике языка / Дж. Д. МакКоли // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1981. — Вып. X. — С. 235—301.
8. Ноуэлл-Смит П. Х. Логика прилагательных / П. Х. Ноуэлл-Смит // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1985. — Вып. XVI. — С. 155—182.
9. Петров А. В. Каузальные семы в адъективной лексике. / А. В. Петров // Материалы III Международного семинара “Славянская культура в современном мире”. — Киев : Центр Славистики, Киевский государственный лингвистический университет, 1994. — С. 169—170.
10. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : навч. посіб. / Марія Яківна Плющ. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. — 92 с.
11. Українська мова: Енциклопедія / [В.М. Русанівський (голова ред.кол.); НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; Інститут української мови]. — 2-ге вид., випр. і допов. — К. : Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.

В статье рассмотрены средства выражения каузативных отношений в простом предложении, осложненном деепричастным, причастным и субстантивным оборотами, в современном украинском языке. Каузативные конструкции охарактеризованы и классифицированы по функционально-синтаксическим и семантико-синтаксическим критериям.

Ключевые слова: каузативность, каузативное отношение, каузативная конструкция, простое осложненное предложение, деепричастный оборот, причастный оборот, субстантивный оборот.

The article deals with the means of expressing causal relations in simple sentence complicated by gerundial, participial and substantive phrases in modern Ukrainian language. Causative constructions are characterized according to functional-syntactic and semantic-syntactic criteria.

Key words: causativity, causal relation, causative construction, gerundial phrase, participial phrase, substantive phrase.